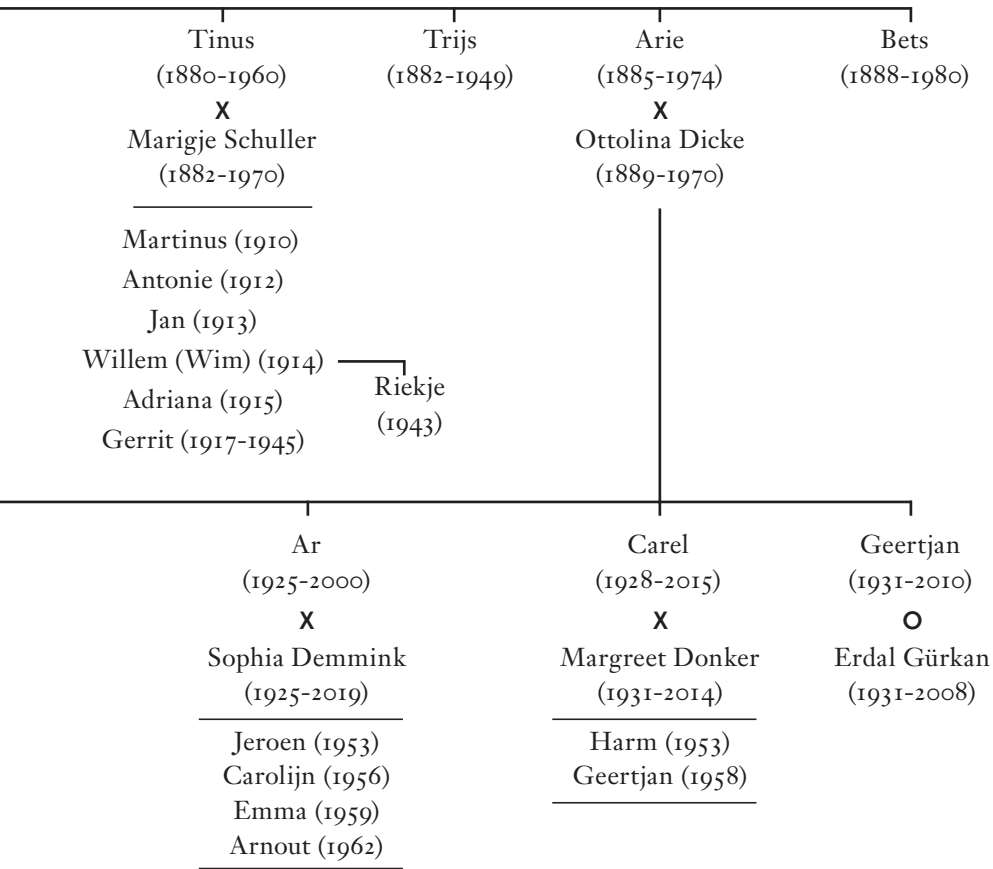

Martinus Visser X Adriana van de Graaf
(1845-1930) (1845-1915)

Cor (1870-1925) Jan Teunis (1871-1946) Pie (1872-1961) Gerrit (1878-1954)

Adri (1918-2009)	Henk (1920-2008)	Martin (1922-2009)	Heleen (1924-2015)
X	X	X	X
Jan Korevaar (1919-1991)	Janny Nugteren (1921-2009)	Mia van der Hoek (1925-1977)	Wil Koppens (1922-2013)
Beatrijs(1952) Arjan (1953)	Arie (1956) Joke (1958) Aleid (1963)	Martijn (1946) Marja (1947)	Ar (1950) Ottoline (1952)

2e huwelijk na
overlijden Mia
X
Joke van der Heijden
(1938)

PROLOGOOG: DE HONGERWINTERBRIEF

‘Er is een brief gevonden, van januari 1945!’ vertelde Jeroen, mijn oudste broer, nadat ik de telefoon had opgenomen. ‘Onze oom Martin bedankt daarin dat ze zo vriendelijk opgevangen waren.’ Een onbekende uit Amstelveen – ene Kees van Ast – had het velletje papier aangetroffen in een map van zijn onlangs overleden vader. Jeroen en ik wisten allebei, zonder daar iets over te hoeven zeggen, waarmee dit te maken moest hebben: onze vader Ar en zijn broer Martin waren in januari 1945, waarschijnlijk op donderdag de achttiende, uit een trein gesprongen die hen naar Duitsland zou brengen.

De woorden van dank waren geschreven op briefpapier van onze grootvader: *Ir Arie Visser Papendrecht* stond bovenaan gedrukt. Met niet meer dan deze informatie was het de vinder gelukt het telefoonnummer van mijn broer te achterhalen, terwijl het aantal Vissers in Nederland toch nagenoeg ontelbaar is. Hij wilde die Hongerwinterbrief nu overdragen aan ons, de kinderen van Ar en Martin.

We spraken af het document in Amstelveen in ontvangst te gaan nemen. Kort voordat dit zou gebeuren zei Kees van Ast echter af. Zijn vrouw was met een stofzuiger in de hand van de trap gevallen en overleden. Hij had nu dringender zaken aan zijn hoofd dan oude brieven terugbezorgen.

Wanneer mijn vader over zijn oorlogsavontuur vertelde, spitsen wij kinderen de oren, want hij deed dat niet zo vaak. We moesten aandringen en iedere keer vonden we het weer razend spannend. Meestal begon hij zijn verhaal met zoiets als ‘We

zaten in een trein met andere gevangenen. De Duitsers zouden ons naar Duitsland brengen, daar moesten we gaan werken.’ Een koude rilling liep ons dan al over de rug. Het idee! Dat Duitsers je daar zomaar toe konden dwingen! In onze vredige woonkamer, aan de rand van Middelburg, was het allemaal nauwelijks voor te stellen. ‘Maar er was een deur die open kon,’ vervolgde mijn vader. ‘Hier moet je springen, wisten een paar van onze medegevangenen.’ Op dit punt aangekomen wilde altijd een van ons weten: ‘En was er niemand met een geweer?’ ‘Ja, er stond een Duitse soldaat op wacht. Maar die schoot niet. Dat was ons geluk.’ Uit onze monden ontsnapte een zucht, ook al hadden we dit vaker gehoord. ‘En toen?’ ‘We sprongen. We rolden van een dijk en kwamen in prikkeldraad vast te zitten.’ De spanning steeg, terwijl we wisten dat het goed zou aflopen. ‘We konden ons losmaken,’ vervolgde mijn vader. ‘En niemand schoot op ons. Toen zijn we gaan lopen, terug naar huis. Het was winter en het vroom dat het kraakte. Dagen waren we onderweg.’ We huiverden. Ik zag hen voor me: twee kleine figuurtjes in een uitgestrekt, ijzig landschap, worstelend tegen een sneeuwstorm in. ‘Hadden jullie veel honger?’ vroeg een van ons. ‘Nee,’ antwoordde mijn vader. ‘We klopten aan bij boerderijen waar we voorbijkwamen, en meestal kregen we dan wel iets.’ Uitgerekend op de verjaardag van Opa, tweeëntwintig januari, kwamen ze aan in Papendrecht. ‘Het was al donker. “Hallo!” riepen we door de brievenbus. “We zijn er weer!”’ Opgelucht schaterden wij kinderen het uit: roepen door de brievenbus! Na zo’n tocht!

Daarna kantelde de sfeer. Het gezicht van onze vader betrok. Hij relativeerde: ‘Eigenlijk stelde het allemaal weinig voor. Er zijn wérkelijk vreselijke dingen gebeurd in de oorlog. Miljoenen mensen weggevoerd... Joden... nooit meer teruggekomen. Ver-

moord...’ Zijn jongensachtige bravoure was ineens verdwenen en zijn stem gezakt. Met onrustige gebaren ging hij iets anders doen, zoals scripties corrigeren aan zijn werktafel bij het raam. We begrepen dan dat het verhaal was afgelopen en er geen vragen meer konden worden gesteld. We voelden ons bedrukt. We hadden ons laten gaan, maar de oorlog was geen avontuur waar je om kon lachen.

Veerdam 30. Op het bordes v.l.n.r: Henk, oma Ottolina, Martin, Adri, opa Arie, Heleen. Op de treden daaronder v.l.n.r: Carel, Geertjan, Ar. 1934

HET HUIS AAN DE VEERDAM

Sinds de vondst van de Hongerwinterbrief dacht ik vaak aan het huis van mijn grootouders in Papendrecht, een dorp aan de Merwede. Mijn vader en mijn oom hadden zich daar in de kelder verborgen gehouden totdat ze werden opgepakt. Decennia geleden zag ik dat huis voor het laatst. Ik liep eraan voorbij na de begrafenis van een tante. Toen woonde er een mij onbekende familie. Op internet zag ik dat de Google Street View-wagen nog recent langs Veerdam 30 was gereden: aan de buitenkant van het huis was vrijwel niets veranderd.

Mijn grootvader, directeur van een familie-aannemersbedrijf, had het pand in 1929 laten bouwen. De woning had allure in mijn ogen, door de royale afmetingen en het gigantische schuine dak, dat niet alleen over de zolder maar ook over de eerste verdieping heen stak, maar vooral omdat het iets boven de omgeving leek te zweven. De begane grond van het huis bevond zich ongeveer anderhalve meter hoger dan de tuin. Een stenen trap leidde naar de voordeur. Vanuit de hooggelegen woonkamer gaven grote ramen een weids uitzicht over de Merwede. Dat was een verzoek geweest van grootmoeder Ottolina. Zij keek graag uit over de rivier die zich op dit punt vertakt. De ene helft krult zich rondom Dordrecht aan de overkant, de andere helft stroomt in de tegenovergestelde richting naar het noorden. Twee wegen, maar uiteindelijk toch dezelfde bestemming: de zee. Mijn grootmoeder had ook gevraagd om een terras, want ze hield zó van de zon. Mijn grootvader projecteerde dat aan de zijkant van het huis. Deze buitenruimte werd met de woonkamer verbonden door openslaande glazen deuren. Vanaf

het terras leidde een brede stenen trap naar de lager gelegen tuin. Op deze trap werden de familiefoto's gemaakt: mijn grootouders in houten stoelen, hun kinderen en hun kleinkinderen poserend op de traptreden daaronder.

Kort na hun huwelijk in 1917 waren mijn grootouders afgereisd naar Amsterdam om daar nieuwe meubels uit te zoeken bij het atelier voor woninginrichting 't Binnenhuis, in de arcade aan de Raadhuisstraat. Meubels die waren ontworpen door onder anderen Hendrik Petrus Berlage voor wie mijn grootvader enorme bewondering had. In hun nieuwe huis lagen parketvloeren in alle kamers, de ramen hadden slanke, zwart stalen lijsten en in elk vertrek waren gietijzeren centrale-verwarmingsradiatoren geplaatst. De collectie handgemaakte houten meubels vormde daarmee een harmonieus, maar zeer sober geheel. 'Rechte stoelen, rechtschapen burgers', werd later geschreven over de ontwerpen en de klanten van atelier 't Binnenhuis. Die woorden waren zeker van toepassing op mijn grootouders en hun interieur.

Vanuit de woonkamer, gezeten in een van die rechte stoelen van Berlage, dirigeerde mijn grootmoeder haar huishouden, vrijwel zonder dat iemand het merkte. Ze was een kleine, gezette vrouw met doordringende, bijna zwarte ogen. Haar donkere haar droeg ze altijd in een wrong, in haar oren staken gouden bloemetjes bezet met donkerrode granaat. Mijn oma had door kunnen gaan voor een Spaanse, maar ze was opgegroeid in Dordrecht waar haar familie al een paar generaties lang een groothandel dreef. Voor haar huwelijk had ze een paar jaar als apothekersassistente gewerkt. Mijn vader was haar vijfde kind. Hij werd Arie genoemd, naar mijn grootvader, maar om verwarring te voorkomen kreeg hij de roepnaam Ar. De dokter die hem op de wereld hielp, adviseerde mijn

grootmoeder nooit meer zwanger te worden. Omdat ze aan ernstige struma leed, kon een volgend kind haar dood betekenen. Toch kreeg ze na mijn vader nóg twee zoons.

Meestal nam mijn grootmoeder geen deel aan de gesprekken die om haar heen werden gevoerd. Ze luisterde en breide. Haar tikkende breipennen werden begeleid door een penduleklok die langzamer tikte. Soms kwam een van de twee dienstmeisjes op fluistertoon iets met haar bespreken. Een enkele keer stond Oma daarna op om in de gang kort te telefoneren. Dan bestelde ze iets wat vrijwel direct werd bezorgd door een bakkers- of slagersknecht uit het dorp.

Mijn grootvader droeg overdag een zandkleurige stofjas over zijn colbert. Zo beschermde hij zijn keurige pak en witte overhemd met stropdas als hij boven in een van de kamertjes aan het schilderen was. Na zijn pensioen besteedde hij vrijwel al zijn tijd aan zijn geliefde hobby. Omringd door bekers met penselen en tubes olieverf die overal lagen uitgestald schilderde hij scènes uit de Bijbel als ‘De terugkeer van de Verloren Zoon’, of ‘De Drie Koningen’: gezeten op kamelen trokken ze door een woestijn op weg naar de pasgeboren Jezus. Hij gebruikte heldere, warme, kleuren, vooral oker en karmozijn. Het oosterse landschap stoffeerde hij met stekelige struiken en cipressen. Tijdens de jaren dertig, toen het slecht ging met het familiebedrijf, waren hij en zijn broer naar Beiroet gestuurd om een waterleidingsysteem te ontwerpen en de aanleg ervan te begeleiden. Hij schilderde de mensen en de natuur die hij daar had gezien. Zijn Bijbelse taferelen bouwde hij op uit kloddertjes dikke verf – ‘doppen’ noemde hij die techniek. In de woonkamer van mijn grootouders en ook in mijn ouderlijk huis, in de woningen van al mijn ooms en tantes en later ook in die van mij, hingen deze kleurige schilderijen aan de wanden. Dat onze

serieuze, zwijgzame grootvader zulke uitbundige doeken kon maken, bleef ons allemaal verwonderen.

Opa's tweede hobby was honden. Daar sprak, las en publiceerde hij over. Hij schreef een artikel voor het *Kynologisch Weekblad* over bulldoggen en boxers, voor de *Hollandsche Revue* nam hij 'Bloedhonden en het redden van mensenlevens' onder de loep. Vooral hun moed kwam daarin aan bod. Hij bewonderde een kleine bulldog die in zijn eentje een stier had durven aanvallen. Als Opa zijn hoed opzette kwam Bonzo, zijn witte boxer, meteen overeind. Dan gingen ze wandelen.

Pas veel later ontdekte ik dat onze opa over een breed scala van onderwerpen had geschreven. Mijn grootmoeder ordende alle artikelen van zijn hand in een plakboek. In het *Dordrechts Nieuwsblad* schreef hij over stedenschoon, in het *Polytechnisch weekblad* behandelde hij 'Het bouwen van bruggen over onze groote rivieren' en in het tijdschrift *Nederland* lanceerde hij een uitgebreide theorie over het verband tussen 'Wiskunde, muziek en bouwkunst', en illustreerde die met schetsen van in elkaar wentelende cirkels en wiskundige formules.

Waar mijn grootvader echter de meeste indruk mee maakte op zijn kinderen, waren de spannende verhalen die hij vertelde. Jaren later haalde mijn vader daar nog regelmatig herinneringen aan op. Op zondagmiddagen, voor de avondmaaltijd, verzamelde mijn grootvader zijn kinderen om zich heen en begon: over schipbreukelingen die waren aangespoeld op een onbewoond eiland en daar wisten te overleven, over krokodillenjagers in Australië, of de grootste arenden ter wereld in het Andesgebergte. Vrijwel iedere week schiep hij voor zijn ademloos luisterende kinderen een verre, woeste wereld, bewoond door taaie mensen en dieren met de meest bijzondere eigenschappen. Mijn grootvader had deze verhalen gelezen in *Wide*

World, een tijdschrift dat hij op het station van Dordrecht kocht voordat hij op weg ging naar een van de projecten die door Visser & Smit werden uitgevoerd. ‘Is dat écht gebeurd?’ vroeg een van zijn kinderen steevast. ‘Denken jullie dat ik leugens zit te verkopen?’ reageerde grootvader dan.

In het huis aan de Veerdam werden de maaltijden geserveerd in een aparte eetkamer. Ik herinner me die als een soort séances. Eerst ging mijn grootvader voor in een gemompeld gebed. De gerechten die daarna door de dienstmeisjes werden geserveerd waren van de voorspelbare Hollandse pot: vermicellisoep, boerenkool met worst, of slavinken, aardappelen en komkommer-salade, meestal een toetje van vla. Daarna, als iedereen zijn lepel had neergelegd, werd het stil. Opa knikte naar de oudste kleinzoon in de kamer en zei: ‘Pak jij de Bijbel eens.’ Op zijn gemak bladerde hij vervolgens door de Heilige Schrift tot hij iets van zijn gading had gevonden. Iedereen wachtte geduldig af. Na verloop van tijd schraapte Opa zijn keel en begon hij met een schorre, zachte stem voor te lezen. Meestal passages uit het Oude Testament, hoorde ik later, maar ik heb er toen geen woord van begrepen. Wat ik me wel heel duidelijk herinner is het heerlijke gevoel om bij een clan te horen. Tot slot dankte mijn grootvader, met gesloten ogen en een gebogen hoofd, voor de maaltijd en ook ‘voor het voorrecht mijn kinderen en kleinkinderen vandaag bij mij te hebben’.

Behalve wanneer er gegeten werd, dwaalden wij kleinkinderen door het grote huis. We deden niets liever. Aan de andere kant van een gang wachtte ons de verrassing van een andere wereld.

Daar bevond zich de keuken, waar dienstmeisjes aan het afwassen waren of op petroleumstelletjes iets aan het stoven waren voor de volgende dag. Het allerspannendste was het er op wasdag. Vrouwen uit het dorp kwamen helpen dit karwei te klaren. In de bijkeuken, in een teil boven een houtvuur, werden lakens in heet water rondgeroerd met een enorme houten spaan. De hele keuken was gevuld met stoom. Vrouwenarmen vlogen alle kanten op, heet water werd naar andere delen overgeschept waarin vervolgens zeep werd geklopt. Op het wasbord hadden hardnekkige vlekken geen kans. Eindelijk tevreden met het resultaat grepen de vrouwen de enorme witte lappen bij de punten en droegen ze een trap op naar een vliering waar een mangel gereedstond. Ons werd streng geboden op afstand te blijven want dat apparaat was zeer gevaarlijk: als je vingers erin kwamen, werden die meteen verbrijzeld. Eén vrouw draaide aan de grote slinger terwijl twee anderen de lakens voerden aan die gulzige muil. Daarna werden de lappen over lange stokken gedrapeerd die in een rek aan het plafond van de vliering werden geplaatst.

Na deze voorstelling beklommen we de grenen trap naar boven. Ik liet altijd mijn hand over de gladde, ronde houten leuning glijden en draaide hem in de glanzend gepoetste koperen houders. De wand naast de trap was bekleed met aardewerken tegels, ze sprongen met de treden mee. Op de eerste verdieping zaten de deuren van de vele slaapkamertjes verborgen achter een gemetselde boog of achter in een gangetje. Elk vertrek, hoe klein ook, beschikte over een marmeren wastafel met daarboven een spiegel. Als in een hotel.

Soms keken we om de hoek bij Opa die, meestal zachtjes fluitend, in ‘het schilderkamertje’ aan het werk was. Het rook er naar terpentijn en olieverf. Hij mompelde een onverstaanbare